

AZ ÁLLAMI-POLITIKAI DUALIZMUS ESZMÉJE A MAGYAROKNÁL ÉS A BOLGÁROKNÁL A 19. SZÁZAD HARMADIK NEGYEDÉBEN – HASONLÓSÁGOK ÉS KÜLÖNBSÉGEK

ILIJA TODEV

THE IDEA OF DUALISM IN THE BULGARIAN AND HUNGARIAN
POLITICAL THINKING IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY
– SIMILARITIES AND DIFFERENCES

The Austrian-Hungarian appeasement (Ausgleich) in 1867 did not remain without response. The negotiations were not only followed by the Irish, demanding Home Rule, but also influenced the national movements of the Balkan Peninsula. The Bulgarians elaborated several plans to reach home rule within the Ottoman Empire. Beside the unsuccessful negotiations of the evolutionists (the opponents of the radicals, like Karavelov) with the Patriarchate to increase Bulgarian presence in the synod and to consider the interests of the Bulgarian nation (the 8 demands in 1861), and the failed cooperation plans with the neighbours ('First' Balkan League in 1867) the Bulgarians also came up with the plan of the restoration of the Bulgarian state within the Ottoman Empire based on the dualistic idea, having the Sultan as the Tsar of Bulgaria. This idea was definitely influenced by the Hungarian events. The article compares the political situation, the reality of the idea and the similarities and differences between the Hungarian achievements and the Bulgarian memorandum. Though this plan also failed (and the evolutionists considered it merely as a plan of the pro-Russian party to divide the Bulgarian movement into factions), finally, bearing the consensus of the Porte, the Exarchate was established, which possessed numerous state functions.

Keywords: evolutionists, Ottoman Empire, Bulgarian *vazrazhdane*, dualism, exarchate, Austria-Hungary, appeasement, Kisimov, Chomakov, memorandum

---

Közismert, hogy a magyar-bolgár kapcsolatok a honfoglalás előtti időkből datálódnak, amikor az előbolgárok [първоболгари] a maguk fejlettebb kultúrájával, államalkotó képességével és tapasztalatával pozitív hatást gyakoroltak a magyarokra. Ezek a kapcsolatok őseink Európába telepedése után sem szakadtak meg. A tragikus csiprovci felkelés (1688) után például bolgár zendülők leltek otthonra Magyarországon, élükön Georgi Pejacsceviccsel. 160 évvel később, az 1848–1849-es szabadságharc leverése után a Kossuth Lajos

Ilija Todev, a történettudomány doktora, Bolgár Tudományos Akadémia Történettudományi Intézet. A Bolgár Kulturális Intézetben rendezett Magyar-bolgár tudományos fórumon 2017. október 25-én elhangzott előadás írásos változata.

vezette magyar forradalmárok Bulgáriában találtak menedéket. Mi, bolgárok nem minden büszkeség nélkül gondolhatunk Dunyov István ezredesre, e nagyszerű, s a magyarok számára tragikus küzdelem részvevőjére.

A modern korszakban felcserélődtek a szerepek, a magyarok váltak civilizációs és kulturális donorrá, Magyarország pedig a bolgárok számára az európai civilizációhoz vezető híddá. Bulgáriában köszönettel emlékezünk országunk és múltunk olyan jeles kutatóira, mint pl. Kánitz Félix vagy Fehér Géza.

A bolgárok Magyarország dualista államalkotásának példáját is megkísérelték követni. 1867-ben bolgár vezetők petíciót intéztek Abdul-Aziz szultánhoz, hogy az Oszmán Birodalmat Ausztria-Magyarország mintájára alakítsa át dualista állammá. Tanulmányomat ennek a kérdésnek szenteltem.

Bolgár államszövetségi elképzelések

A bolgár újjászületés idején a dualista államszerkezet lehetősége többféle variációban is felmerült; az állami-politikai kettősegység javaslatával a bolgárok minden szomszédjukat megkeresték: a görögöket, a szerbeket, a románokat és a törököket is.

Legérdekesebb talán a görög–bolgár dualizmus ügye, az úgynevezett „egyházkérdés”¹ nyolc pontját² illető vita, amelynek során a bolgárok a Szent Szinódusban azonos számú görög és bolgár képviselőt, a pátriárka megválasztásánál pedig a bolgárok számára arányos képviseletet követeltek. A Konstantinápolyi Egyetemes Patriarchátussal való vita a bolgárok számára nem annyira a görögség háttérbe szorításáról vagy a bolgár dominanciáról szólt, mint inkább az egyenlőség megteremtéséről. Ékesszólóan bizonyítja ezt az, hogy az egyházharc sok szereplőjének görög felesége volt. Így Gavril Krásztecicsnek, a kiváló jogász-teológusnak is, akit okkal neveznek az „Egyházkérdés eszének”. Görög nőt készült feleségül venni – méghozzá 1861-ben, a bolgár–görög egyházvita tetőpontján – Hadzsi Nikoli Hadzsidimov Mincsooglu, a tirnovói püspökség képviselője is, amely nemcsak a legnagyobb, hanem az egész egyházmozgalmat létrehozó püspökség is volt. Végül

¹ Egyházkérdésnek vagy egyházharcnak nevezték azt a küzdelmet, amely az önálló bolgár ortodox egyház megteremtéséért folyt a 19. század közepén. Ennek eredményeként 1870-ben szultáni rendelettel létrehozták az önálló Bolgár Exarchátust, amelyet azonban a Konstantinápolyi Patriarchátus nem ismert el.

² A Portának 1861. július 16-án benyújtott dokumentum további pontjai: a bolgár szinódus tagjainak, valamint ugyanannyi világi személynek vegyes tanácsot kell létrehozniuk, amelynek feladata a bolgár nemzet világi ügyeinek vezetése (3); a legméltóbb metropolitának, valamint egy különlegesen felhatalmazott világi személynek legyen joga közvetlen kapcsolatot tartani a Portával és Konstantinápolyban tartózkodni (4); e személyek kinevezése és elbocsátása ne a Patriarchátuson, hanem a Portán keresztül történjen (5); a bolgár püspököket a diocesisek és a bolgár vegyes tanács választja meg, a pátriárka pedig csak felszenteli (6); az etnikai vegyes egyházmegyékben a püspök a többségben levő nemzetiségből származzon, de tudnia kell a kisebbségi nyelvet is (7); mivel a papságnak nem illik adókat beszélnie, kapjon fizetést, amelyet finanszírozandó a Porta vessen ki külön adót (8). A teljes szöveget lásd Бурмов, Т.: *Българо-гърцката църковна распря*. София, 1902. 215.

görög asszonyt akart választani maga az egyházkérdés körüli küzdelem világi vezetője, Sztojan Csomakov is.

A „nyolc pont” mögött az orosz diplomácia állt. A legfőbb érv, ami miatt a bolgárok elfogadták, az volt, hogy ezen a módon nemcsak egyenlővé válnak a görögökkel, hanem – számbeli többségük következtében – az egyházkérdés dualista megoldása a pátriárka posztját is nekik juttatná, így pedig a Konstantinápolyi Patriarchátus urává válnának, amelyet a haldokló Oszmán Birodalom természetes örökösének tekintettek. Ez a gondolatmenet odáig vezet, hogy a „nyolc pont” akár tekinthető II. Katalin³ ismert „görög terve” új, immáron bolgár–görög változatának.

Bolgár oldalról a szerbek is szerepeltek a dualista államszövetséget célzó tervekben. A krétai felkeléssel (1866) megkezdődött újabb keleti válság idején a konstantinápolyi orosz követ, Ignatyev tábornok egy bolgárokból és szerbekből álló nagy szláv állam létrehozását tervezte, amely a Balkánra irányuló európai expanzió gátjául szolgált volna. Az orosz diplomácia partnere bolgár részről ebben a Dobrodetelna Druzsina [Erények Társasága; Becsület Társasága] volt, a romániai bolgár emigráns polgárság szervezete, amely szerződést ajánlott a szerb kormánynak egy Szerbo-Bulgáriának vagy Bulgaro-Szerbiának nevezett föderatív délszláv állam létrehozásáról. (Ezt szerb oldalról nem írták alá.) A tervezet szerint a szerbeknek támogatniuk kellett volna a bolgárokat a török iga alóli felszabadulásban, a bolgárok pedig elfogadták volna közös fejedelemül Mihajlo Obrenovicsot. Az elképzelt kombinációt azonban az oroszok megghiúsították, mert politikájuk olyan irányt vett, hogy keleti pozícióikat Törökországgal együttműködve állítsák helyre, Obrenovicsot pedig a szerb ellenzék meggyilkolta.⁴

A bolgár–román dualizmus eszméjét Georgi Rakovszki, a bolgár nemzeti forradalmár, „atyja” támogatta. Rakovszki 1863-ban Romániában tűnt fel, s egy bolgár–román két nyelvű hetilap kiadásába kezdett, amelynek felhívása a következő patetikus fordulattal végződik: „Bolgárok és románok! A Kelet kulcsa a ti kezetekben van!” A bolgár forradalmár, aki a görögökkel és a szerbekkel 1841-ben, illetve 1861–1862-ben már harcolt együtt, a „bolgár és a román nép közeledéséért” most a románokkal küzdött vállvetve.⁵ A bolgár–oláh dualizmus eszméje 1866-ban a Titkos Bolgár Központi Bizottmány [ТБЦКГ] létrehozásával konkrét formát öltött. Ezt a szervezetet a Cuza fejedelmet detronizáló, török ellenlépéstől féltő román liberálisoknak az a kívánsága hozta létre, hogy egy Románia elleni esetleges török invázió hátszágában diverziót szervezzenek. A két fél „szent szövetséget” kötött, ami nem állt távol a dualista oláh–bolgár állam Rakovszki által javasolt ötletétől. A román liberálisok azonban gyorsan megoldották problémáikat, s lemondtak a bolgár szövetségről, a Titkos Bolgár Központi Bizottmány pedig új dualizmus után nézett – ezúttal a bolgár–török együttműködést megcélozva.

³ Лásд Тодев, Ил.: „Крайгъгълен камък на всеславянското здание” (Към проблема за „Българския проект”). In: иб.: *Човекът е историческо животно. Рефлексии и саморефлексии*. София, 2015.

⁴ Лásд Димитров, М.: Комитетът на „Старите”. Добродетелната дружина. In: *България 1000 години*. I. София, 1930.

⁵ Тодев, Ил.: Национална идентичност и обединителни проекти през Българското възраждане. In: *Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Константин Косев*. София, 2009. 65–66.

Bolgár–török dualista javaslat

A bolgár–török reálunió tartós és leghatározottabb támogatójává a tirnovói születésű Pandeli Kiszimov kereskedő és újságíró, havasalföldi emigráns vált.⁶ Őhöz kötődik az a politikai dokumentum, amely először fejti ki részletesen az Oszmán Birodalom dualista átalakításának ötletét. A dokumentumnak francia és bolgár nyelvű változata is van. Műfaját tekintve ez a Titkos Bolgár Központi Bizottmánynak a bolgár nép nevében a szultánhoz intézett petíciója, amelyet „emlékiratnak” ([мемоар] memorandum) vagy „emlékeztetőnek” [принапомнювање] neveztek, s ezen a néven maradt fenn a történelemben. A memorandum⁷ bevezetőjében emlékeztet a középkori önálló bolgár államra, később azonban az oszmán trónhoz való hűség is kifejezést nyer benne. Taglalja a teljes szétesés előtt álló török állam súlyos válságát, s a bolgárok mély elégedetlenségét azzal a helyzettel kapcsolatban, amelyben élniük kell. A memorandum arra a következtetésre jut, hogy a keleti kérdés egyetlen olyan megoldása, amellyel a birodalom megőrizheti területi egységét, az állami-politikai rendszer átalakítása. „Felséges Úr! – folytatódik a dokumentum a szultánhoz intézett megszólítással, a bolgár nép kívánságait a következő néhány szó tartalmazza – Felséged mindörökké erősítse meg azokat a kapcsolatokat, amelyek minket Császári Felséged trónjához fűznek, azáltal, hogy kinyilvánítja politikai és vallási önállóságunkat, amely egy szabad alkotmányon alapul. Császári Felséged »az oszmánok szultánja« címéhez fűzze hozzá azt a »bolgárok cárja« címet – amelyet mindenkor – a Bolgár Cárság egyik, a nemzetgyűlés [народното събрание] által kijelölendő régi fővárosában vegyen fel.”

A Titkos Bolgár Központi Bizottmány a birodalom törökök és bolgárok közti hatalom-megosztásként [подялба] elképzelt koncepciójának részeként autonómiát és alkotmányos kormányzást kívánt. A memoár/memorandum a következőképpen képzi el a bolgár autonómiát: Bulgária a bolgárok által lakott tartományokból áll és a Bolgár Cárság [„Българско царство”] nevet viseli; a kormány nemzeti és alkotmányos [„народно и конституционно”]. A cárságban a nép által választott képviselőt alkotja a törvényeket és felügyeli a kormányt; a Cárság politikailag az Oszmán Birodalom alá tartozó, amelynek évi adót fizet; keresztény helytartó kormányozza, akit a népképviselő választ és a szultán elismer. A helytartó egyben államfő, a hadsereg fővezére, ő áll a kormány, a végrehajtó hatalom és az igazságszolgáltatás élén; a kormányzást egy, a népképviselő által választott szűkebb tanács segítségével és jóváhagyásával gyakorolja; a Cárság uralkodó vallása az ortodox kereszténység; hivatalos nyelv a bolgár; a Cárság külön hadsereggel rendelkezik, amely a birodalmi hadsereggel együtt részt vesz a közös haza védelmében, de csak Európa területén vethető be; a hadilobogók egyik oldalán az oszmán címer, a másikon a bolgár áll; a Cárságban helyi önkormányzatok működnek; a polgári és politikai szabadságjogokat, a személyi szabadságot, a magántulajdon sérthetetlenségét, a vallás-

⁶ Lásd Якимов, Георги: *Пантелей Кисимов живот и дейност*. София, 2003.

⁷ Lásd Кисимов, П.: *Исторически работи. Моите спомени*. Ч. I–III. София, 1901.

gyakorlás szabadságát az alkotmány garantálja; helyreállítják a Cárság minden keresztényét egyesítő Bolgár Patriarchátust.

A javasolt átalakítást békés úton kívánták véghezvinni,⁸ a következő sorrendben: a szultán teljhatalmú egyeduralkodói minőségében kinyilvánítja a bolgár önállóságot és felveszi a bolgár cár [Цар български] címet, majd összehívja az egész nép által választott alkotmányozó gyűlést [учредително събрание], amely meghatározza az Oszmán Birodalom és Bulgária közötti kapcsolatokat, megválasztja a cári helytartót, ugyancsak megválasztja és ki is hirdeti a pátriárkát, kidolgozza az alkotmányt és kijelöli a fővárost.

Az osztrák–magyar kiegyezés mint példa

Mint látható, számos elem megegyezik az osztrák–magyar kiegyezés tartalmával. Milyen volt Magyarország helyzete az 1867. évi kiegyezés [Компромис] után?⁹

Az uralkodó személye és az úgynevezett „közös ügyek” Magyarországot továbbra is összekötötték a Habsburgokkal. Az uralkodó az „Ausztia császára és Magyarország királya” címet viselte, közös ügynek pedig a külügy, a hadügy, és az azokat érintő pénzügyek számítottak, melyeknek intézésére három közös minisztérium szolgált. Ezek közvetlenül a császár alá tartoztak, s nem a birodalom két felének kormányai és parlamentjeinek tartoztak felelősséggel. Belügyeiben a Magyar Királyság teljes szuverenitást kapott, saját parlamenttel, független kormánnyal, saját közigazgatással és bírósági rendszerrel, külön hadsereggel, a közös birodalmi hadseregen kívüli honvédséggel rendelkezett, hivatalos nyelve pedig a magyar volt. A királynak joga volt felosztatni a parlamentet, előzetesen jóváhagyni a törvénytervezeteket, valamint megvétózni az elfogadott törvényeket; ő nevezte ki a kormány tagjait; ő volt a hadsereg fővezére, s joga volt hadat üzenni és rendkívüli állapotot hirdetni. A magyar parlament a Magyar Királyság számára kötelező érvényű törvényeket alkotott, a királyságban az osztrák törvények érvénytelenek voltak, a kormány a parlamentnek felelt; a demokratikus szabadságjogokat elismerték (lelkiismereti, gyülekezési és sajtószabadság, egyesülési és petíciós jog, minden polgár törvény előtti egyenlősége, a hatalmi ágak szétválasztása, szabad mozgási és letelepedési jog, a magántulajdon sérthetetlensége).

Milyen alapvető lépésekben valósult meg az 1867-es kiegyezés? Bár a dualizmus megteremtésének gyökerei mélyre nyúlnak vissza az időben, de a legfontosabb konkrét lépés az úgynevezett Húsvéti cikk volt. A *Pesti Napló*ban 1865. április 15-én megjelent cikkben Deák deklarálta, hogy Magyarország kész államjogi viszonyait összhangba hozni a birodalom érdekeivel, s hogy vannak „közös ügyek”, amelyeket a két fél kölcsönös érdekei szerint kell rendezni. Hosszas, meg-megtorpanó egyezkedés után a dualizmusra vonatkozó végső politikai elhatározás az 1867. február elseji minisztertanácson született meg az uralkodó döntésével. Február 17-én Ferenc József kinevezte a magyar alkotmányos

⁸ Кисимов: *Исторически работи*, 24.

⁹ A szóhasználatot lásd Мишев, Р.: *История на Австро-Унгария 1867–1918*. Велико Търново, 2005.

kormányt, élén Andrássy Gyula gróffal. A kiegyezést részletesen szabályozó törvényt a magyar parlament május 29-én jóváhagyta, június 8-án pedig Ferenc Józsefet Pest-Budán Magyarország királyává koronázták.

A bolgár és a magyar dualizmust összehasonlítva hasonlóságokat és különbségeket is találunk. Legfeltűnőbb hasonlóság az államjogi státusz és az uralkodói címek terén van: ahogyan a császár Magyarország királya is, úgy válik a szultán Bulgária cárjává is. Ahogy a kiegyezés a magyarok és a császár között jött létre, úgy a dualizációt a bolgár memorandum is a bolgárok és a szultán közötti tisztán uralkodói kérdésként kezeli, amelynek megoldásából a birodalom maradék részét kizárja. Ahogy a magyarok is, úgy a bolgárok is békés úton jutnának belső önállósághoz, alkotmányos kormányzáshoz, demokratikus jogokhoz és szabadságokhoz. A hasonlóságokat nemcsak az magyarázza, hogy mindkét népnek hasonló átalakulásokra volt szüksége, hanem az is, hogy a bolgár terv valószínűleg a dualizmus irányába tett sikeres magyar lépéseket követte.¹⁰ Ezt jelzi az a körülmény, hogy a memorandum közvetlenül azután született, hogy az osztrák–magyar kiegyezési kísérlet megindult a siker útján. A memorandum következő részlete alá is támasztja ezt a feltételezést: „Amint a mi önállóságunk elismertetik és megerősítettetik a szultánok dicső jogara alatt, akik a bolgárok cászárai is lesznek, miért ne váljunk mi is az Oszmán Birodalom olyan segítőjévé és támaszává, amint az Magyarország Ausztriának, Algéria pedig Franciaországnak?” Vagyis: az osztrák–magyar dualizmus a memorandumban a bolgár–török dualizmus érdekében felhozott példaként szolgál. A *La Turquie* című újság is így interpretálta a javaslatot: „a memoárral – jegyzi meg a török kormánylap – azt kéri a szultántól, hogy az oszmánok szultánjának és a bolgárok cárjának neveztessék, amint az osztrák császár is Magyarország királya [цар на Унгария], mintha a dualizmus Törökországban is bevezetésre került volna, mint Ausztriában.”¹¹ Egy évvel később, 1868 nyarán Kiszimov levélben fordult Midhat pasához – aki akkor az államtanács tagja volt – a memorandum eszméinek megvalósításáért, s az osztrák–magyar dualizmust példának állította, kinyilvánítva, hogy előbb–utóbb Törökországban is lesz „Magyarországnak egy mása”.¹²

A megvalósult magyar és a tervezett bolgár dualizmus között azonban lényeges különbségeket is megfigyelhetünk. A memorandum például nem foglalkozik azzal, hogy a létrehozandó bolgár–török állam külpolitikáját hogyan intézik, s elsősorban a belpolitikai önállóságra figyelt. (Mellesleg ez az állam megőrizte volna az „Oszmán Birodalom” elnevezést, a Habsburg Birodalom viszont Osztrák–Magyar Monarchiává változott.) Nem meglepő viszont – szemben az osztrák–magyar megállapodással –, hogy a memorandum az önálló bolgár egyház felépítésének nagy figyelmet szentel, mivelhogy ez idő tájt a Konstantinápolyi Patriarchátus és a bolgárok viszonyának kérdése különösen aktuális volt. Az egyház ugyanis az önkormányzatiságot reprezentálta, az iskolák és egyéb szociális intézmények támogatásában kulcsszerepe volt (mint a vakuf-birtokoknak a muszlimok esetében

¹⁰ Лалков, М.: България в балканската политика на Австро-Унгария 1878–1903. София, 1993. 39–40.; Якимов, Г.: Дуалистичните възгледи на П. Кисимов. Исторически преглед (2002) 3–4. sz. 106., 127–128.

¹¹ Стамболски, Хр.: Автобиография, дневници и спомени на... София, 1927. 304.

¹² Якимов: Дуалистичните възгледи, 126.

– állami szintű szociális gondoskodás ekkor nem volt a birodalomban), gazdasági szereppel és pénzügyi funkciókkal (kincstár és bank, betét és pénzforgatás) is bírt. Az aktuális egyházpolitikai irányvonal tehát komoly hatással lehetett a nemzettudatra és a terület gazdasági állapotára egyaránt.

A legfontosabb különbség azonban abban áll, hogy az osztrák–magyar dualizmus a gyakorlatban is megvalósult, a török–bolgár viszont csak tervezet maradt. Mi az oka annak, hogy e két egyidejű és csaknem azonos állami-politikai kezdeményezés további sorsa annyira eltérően alakult?

A magyar terveket Deák mérsékelt pártja képviselte, amely úgy látta, hogy a birodalomnak van jövője, s hogy a magyaroknak előnyös, hogy a gazdaságilag-kulturálisan fejlettebb osztrák résszel közös államban egyenrangú félként létezzenek. A Habsburgok egy katonai vereség után álltak (1866, Königrätz), a nagynémet egység elbukott, a dinasztíának szüksége volt a belpolitikai stabilitásra. Sok magyar azonban, élükön az emblematis Kossuth Lajossal, hű maradt az 1848-as forradalom eszméihez, s országa teljes függetlenségét követelte. A szlávok és a románok szintén ellenezték a dualizmust. Mellesleg az 1867-es kiegyezés ellenzői a közös függetlenségi küzdelem érdekében megpróbálták kapcsolatot teremteni bolgár forradalmárokkal, Vidinben például 1870-ben találunk egy „Magyar-Bolgár Titkos Bizottmányt”, melyet Asztalos János vezetett,¹³ és még Kánitz is említi mind a magyar beavatkozást, mind a vidini pasa bolgárbarát terveit, mely miatt szeparatizmussal vádolták. Döntő különbség volt, hogy a szultánnal ellentétben a dualizmus eszméjét Ferenc József is elfogadta, s az osztrák liberálisok is támogatták azt. A dualista berendezkedés hatékony eszköz volt a birodalmi államforma és a nemzeti elv összebékítésére; az egyetlen lehetséges útja volt annak, hogy a birodalom nagyhatalomként fennmaradjon, mert évtizedekre békét, társadalmi stabilitást, gazdasági növekedést teremtett, demokratikus jogokat és szabadságokat, kulturális virágzást nyújtott. Ez az értékelés azonban csak rövid távú perspektívában számít érvényesnek. Ha a kompromisszumot az 1920-as trianoni szerződést is magában foglaló, tágabb nézőpontból szemléljük, általában szóba kerül Kossuth 1867-es profetikus levele is, amelyben arra figyelmeztetett, hogy Magyarországot a dualizmus kötelékei katasztrófába fogják sodorni.

Miért nem lettek a Titkos Bolgár Központi Bizottmány memorandumának gyakorlati következményei? Fő oknak a nagyhatalmak dokumentum iránt teljes közönye¹⁴ tekinthető, amelyeknek a beleegyezése nélkül ekkoriban semmiféle fontos átalakulás nem

¹³ Пейковска, П.: Политическата дейност на Янош Асталош в българските земи през 1869–1870 г. *Известия на държавните архиви* 68 (1994) 213–248.; Пейковска, П.: За унгаро-българския таен комитет на Янош Асталош от 1870 г. *Исторически преглед* (1997) 2. sz. 71–83.

¹⁴ Már a nagyhatalmak diplomáciai szolgálatainak alsó szintjein is figyelmen kívül hagyták a memoárt. Annak igényei – mint ahogy például Martyrt ruszei osztrák konzul írta a saját külügyminiszterének –, „mészsze felülmúlják minden elvárás és minden megengedhető dolog mértékét”. Idézi: Паскалева, В.: Политиката на Австрия и българското национално-освободително движение от Кримската война до Освобождението. – In: *Известия на института „Ботев-Левски“*. [Н. н.,] 1959. III. 102–103. „Közvetlen gyakorlati következménye – báró Offenbergek bukaresti orosz főkonzulnak a minisztérium Ázsiai Osztálynak írott jelentésében –, ennek a nyilatkozatnak, természetesen, nem lehetséges...” Idézi: Косев, Д.: *Русия, Франция и българското освободително движение 1860–1869*. София, 1978. 37. Egyik kollégája, báró D’Avril

kezdődhetett el az Oszmán Birodalomban. Az oszmánok sem voltak pillanatnyilag olyan kényszerhelyzetben, amely szükségessé tette volna a birodalom átalakítását. Sem a szultán, sem pedig a kormánya nem fejtett ki hivatalos véleményt a memorandum ügyében – gyakorlatilag figyelmen kívül hagyták, „süketnek tettették magukat” [ont fait sourde oreille], idézve Fuad pasa, a Fényes Π. Porta külügyminiszterének szavait, akinek nem hivatalos véleményét ismerjük. „A bolgárok – jelentette ki a pasa egy isztambuli bolgárral folytatott beszélgetésében –, ha egyáltalán bolgárok azok, akik összeállították ezt az emlékiratot, nagyon önzőknek mutatkoznak. Ha az Oszmán Birodalmat kizárólag törökök és bolgárok lakták, a helyzet egészen más lenne, azonban élnek itt még görögök, örmények, albánok, kurdok, arabok és még sok más népcsoport, és közülük minden egyes népcsoportnak joga van rendelkezni ugyanazokkal a politikai és nemzeti jogokkal és kiváltságokkal. Ez a fő oka a török államot mételyező viszályoknak és vetélkedéseknek, melyeket néhány rövidlátó államférfink táplál és bujtogat, akik elkötelezett hívei a »divide et impera« elvnek, amikor is, épp ellenkezőleg, a kormánynak össze kellene békítenie [a népeket], és egyenlő jogokat és szabadságot biztosítani, hogy minden egyes nemzet »házának« nevezhesse Törökországot, és adott esetben fegyverrel a kézben védhesse meg bármelyik nagyhatalom beavatkozásával szemben. Nemcsak a török nemzet az, és nem is csak a görög, sem pedig csak a bolgár, ahogy azt az emlékirat állítja, akik külön-külön is képesek lesznek megtartani és erősíteni a török államot, hanem csak mindegyikük együtt, szolidaritásban. Ehhez azonban elő kellene készíteni egy észszerű alapot minden nemzet között. Éppen ezért mondom – fejezi be a miniszter –, az emlékirat megfogalmazói bizonyára önző és éretlen emberek.”¹⁵ Ezen szavakhoz sajátos adalékként idézhetjük a félhivatalos török lap, a *La Turquie* kommentárját, amely tudósítván az emlékiratról, „csípős szavakkal vádolja a bolgárokat hálátlansággal azért a sok jótéteményért, amit a szultáni kormánynak köszönhetnek”.¹⁶

Evolucionisták és forradalmárok

Nem hagyható figyelmen kívül a bolgár nemzeti újjászületés további alapvető irányzatainak – az úgynevezett evolucionisták és a forradalmárok¹⁷ – a Titkos Bolgár Központi Bi-

szerint, a TBCK dokumentuma nem tükrözte a bolgárok érzéseit és eszméit, akiknek halvány fogalmuk sem volt az általa igényelt intézmények mibenlétéről. Idézi: Uo. 80.

¹⁵ Стамболски: Цит. съч., 307–308.

¹⁶ Стамболски: Автобиография, дневници и спомени на..., 307–308.

¹⁷ Itt meg kell jegyezni, hogy specifikus jellemzői miatt ebbe a dichotómiába csak nehézkesen lehet belehelyezni az emigráns nagypolgárság két russzofil szervezetét, a Jótékonyági Társulatot és az Odesszai Bolgár Közösséget. Ők a Szerbiával kialakítandó dualizmust próbálták megvalósítani, de nem viszonyultak ellenségesen a memoárhoz sem. A Jótékonyági Társulat hallgatással túllépett rajta (két évvel később pedig egy olyan programmal léptek elő, melyről gyakran úgy vélekedtek, hogy a memoár fő eszméivel rokonítható), az odesszai közösség jóindulatúan fogadta, sőt anyagi támogatást is nyújtottak az emlékirat mögött álló szervezetnek (lásd Якимов, Г.: *Дуалистичните възгледи*, 116–117.) – és ez mintha még alá is támasztaná az egyházi mozgalom tagjainak véleményét, miszerint a memoár Oroszország műve (lásd ugyanitt lejjebb).

zottmányétól markánsan eltérő álláspontja sem, amelyek között a bizottmány nem sok sikerrel próbált egyensúlyozni.

Az evolucionisták ekkoriban kizárólag az egyházi kérdés megoldásával foglalkoztak, ezért „egyháziaknak” is nevezték őket. Ők, ugyanúgy, mint Deák pártja, hajlandóak voltak a kompromisszumra és partnerségre az uralkodó nemzettel, de kategorikusan elleneztek a memoárt, amelyet káros maximalizmusként értékeltek, amely rombolja az eddig elért eredményeket és az egyháziak politikai pozícióit. Vezetőjük, Sztojan Csomakov éles hangú tiltakozó cikket publikált¹⁸ az isztambuli francia nyelvű *Courrier d'Orient*-ben a nizottmány dualisztikus petíciója ellen:

„A TBCK »Memoár«-ja nem más, mint egy gúnyirat: csupán egyetlen személy tollából keletkezett, aki az egész bolgár nép nevében merészel beszélni, amelynek azonban nincsen szüksége titkos bizottságra; neki megvannak a saját törvényes képviselői, akik szabadon megvitatják a nép problémáit az oszmán kormánnyal. A lázadó dokumentum Törökország örökös ellenségeinek a műve; a bolgárokat összeesküvőknek akarja feltüntetni, hogy felbomlassza az egyetértésüket a Fényes II. Portával, és aláassa az egyházi kérdés közeli és a bolgárok számára kedvező megoldását. Az oszmán kormányzatra azonban nem lesz befolyással ez az éppen annyira esztelen, mint gyermekes manőver. A kormány tudja, hogy kik a bolgár nép igazi képviselői, és mik a valódi óhajai. Nem fogunk tárgyalni a rebellis intézményekről, amiket a »Memoár« akar adni nekünk” – fejeződik be a tiltakozó cikk –, „hanem kifejezzük szeretetünket és odaadásunkat urunk iránt.”

A tiltakozó cikken kívül Csomakov még egy francia nyelvű brosúráját¹⁹ is megjelentette *A bolgár kérdés* címmel. A sajtóságos manifesztum amellett, hogy bemutatta Bulgáriát és a bolgárokat, kifejtette az egyházi kérdés történetét, alapelveit, módszereit és céljait. A brosúra kinyilvánította az önálló egyházat kérő bolgárok készségét, hogy a birodalom keretei között maradjanak, amelyet liberális-demokratikus szellemben kellene megreformálni. A benne lakó népek „összeolvadnának” egy egységes „ottomán nemzetté”, amely azonban nem egy homogén massa, hanem a saját nemzeti identitásukat megtartó népek föderációja lett volna.

„Összeolvadás az emberiség kozmopolita szféráiban, a tudományban, a kereskedelembe, az iparban, a közös állami érdekekben – de ugyanakkor a nemzeti lét tisztelete mindabban, ami jellemző rá, és érinti annak legértékesebb mivoltát – a vallást, nyelvet, életformát. Éppen ezért az összeolvadás, amelyet szeretnénk, hogy számos vonatkozásban megvalósuljon a birodalom különböző részei között, úgy véljük, hogy kifejezhető egy német filozófus híres alapelvével: Sokféleség az egységben, szabadság a rendben.”²⁰

¹⁸ Lásd ezt a dokumentumot Тодев, Ил.: *Д-р Стоян Чомаков (1819–1893). Живот, дело, потомци*. I–II. София, 2003. II. 127–128. A tiltakozást Ilarion Makariopolszki, az egyházi mozgalom szellemi vezetője is aláírta, de ő ezt „elviselhetetlen erkölcsi nyomás alatt” tette, „mivel dr. Csomakov legerőteljesebben követelte ezt a tiltakozást.” Кисимов, П.: *Исторически работи*, 63.

¹⁹ Lásd Тодев, Ил.: *Пътят към Екзархията или как в 1868 издигнахме лозунг, който днес е девиз на ЕС*. In: *uő: Батак 1876. мит или история? Актуални текстове по Българско възрождане*. София, 2013.

²⁰ Uo.

A politikai autonómia helyett Csomakov és követői tehát a kulturális autonómiát látták elérhető célnak, s elfogadták az egységes politikai nemzet gondolatát. Az Oszmán Birodalom azonban így módon sem tudott átalakulni, noha ezt Európa támogatta volna.

A bolgár egyházi kérdés azonban nem ezen elgondolás alapján (az nem görög–bolgár megállapodás eredményeképpen) oldódott meg. Elsősorban a törökökkel való együttműködésüknek köszönhetően 1870-ben az evolucionisták egy szultáni fermánnak köszönhetően különálló bolgár egyházat, Exarchátust kaptak, de úgy, hogy közben nem változott meg az Oszmán Birodalom hagyományos berendezkedése, amelyet a *millet*-rendszer kifejezéssel szokás leírni. (A millet belső autonómiával rendelkező vallási közösséget jelent.) A bolgárok kiváltak az úgynevezett rum-millet (a Konstantinápolyi Patriarchátus hívei) közösségének kereteiből, és létrehoztak egy saját bolgár milletet. Nemcsak saját értelmezésük szerint, de mások szemében is, és nem csak *de facto*, hanem *de jure* is ekkor váltak a bolgárok különálló nemzetté.

Az Exarchátus nem csupán intézményi attribútuma lett a bolgár nemzetnek. Azonkívül, hogy az Exarchátus alkalmas volt arra, hogy elvezesse a bolgárokat a megjövendőlt saját államig, *ab ovo* rendelkezett is az államra jellemző tulajdonságokkal. Miről is van szó? Az oszmán hagyomány szerint a vallási intézmények fontos világi jogosítványokkal is rendelkeztek igazságszolgáltatási, adminisztratív és pénzügyi téren. A tágabb körű jogosítványok a kulturális-oktatási területre vonatkoztak: az Exarchátus irányította a bolgár művelődésügyet, és adót is szedhetett annak finanszírozására. A bolgár fermán ötödik paragrafusának értelmében az exarchának jogában állt képviselni híveit az államhatalom helyi és központi szervei előtt. Gyakorlatilag ő képviselte a bolgárokat Isztambulban a nagyhatalmak nagykövetei előtt is. Az Exarchátus tehát nem csupán vallási intézmény volt, hanem a kulturális-nemzeti autonómia kerete, az állam embriója is; a fontosabb állami jogosítványok közül csupán a rendőrség, a haderő és a komolyabb büntetőügyek feletti joghatóság hiányzott.

A bolgár államot azonban teljes formájában nem a mérsékelt, hanem a forradalmi párt fogja helyreállítani, amelynek vezetője, Ljuben Karavelov egyébként Sztóján Csomakov unokatestvére volt. Karavelov szintén nagyon élesen, következetesen és eredményesen helyezkedett szembe a dualizmus eszméjével – de másik, forradalmi oldalról támadta. Párhuzamba állítva a Habsburg és az Oszmán Birodalmat arra jutott, hogy „az osztrák–magyar szisztéma teljességgel lehetetlen Törökországban”. Mi több, véleménye szerint Magyarország sem kapott igazi szabadságot 1867-ben, a magyar kormány és az Exarchátus az alárendelt helyzetükben hasonlítottak egymásra.²¹

Még 1869 januárjában, amikor Karavelov többek között azzal a gyanúval volt a pesti börtönben fogva tartva, hogy részt vett Mihailo Obrenovics szerb fejedelem meggyilkolásában, a BRCK (Bolgár Forradalmi Központi Komité) elnökeként megírta a *Testvéreim*²² című újságcikket, amelyben kíméletlen kritikában részesítette a török–bolgár dualizmus elképzelését. Azzal érvelt, hogy a törökök nem tisztelik az európai értékeket, a vallásuk

²¹ Lásd Кюсева, Св.: Каравелов и Пещенската тъмница. *Хемус (Haemus)* (1992) 3–4. sz. 25.

²² Lásd ezt a szöveget Каравелов, Л.: *Събрани съчинения. Т. 7. Публицистика*. София, 1985. 54–56.

pedig megakadályozza őket, hogy pozitív irányba változzanak. Következésképpen hiba volna szoros és tartós partnerséget kialakítani velük. Ugyanúgy, mint Kossuth, aki a Habsburg Birodalom szétbomlasztását, és egy Dunai Föderáció létrehozását szorgalmazta, Karavelov is úgy vélte, hogy nincs értelme kísérleteket tenni az Oszmán Birodalom megerősítésére. Ehelyett a görögöknek, szerbeknek, románoknak és bolgároknak létre kell hozniuk a Balkáni Föderációt Svájc és az Egyesült Államok mintájára. Karavelov cikkének némely kijelentései kísértetiesen emlékeztetnek egyes mai, az iszlámmal kapcsolatos topic-okra:

„A mi uraink, ahogy az ismeretes mindenki számára, semmire sem valók: nincs irodalmuk, sem tudományuk, sem műveltségük, sem pedig eszük és értelmük, és eme kvalitások híján nem lehet egy országot irányítani. Sok testvérünk gondolja úgy, vagy legalábbis beszélnek róla, hogy mi összefoghatunk a törökökkel, megkoronázhatjuk a szultánt a bolgár koronával, fizethetünk neki adót, azonban lehessenek saját törvényeink és saját önkormányzatunk. Azonban én úgy gondolom, hogy a bolond ember hiheti azt, hogy ez lehetséges.

Közülünk mindenki tudja, hogy Törökországban nincsenek törvények, nincs igazság és emberiség. [...] A török az török, őt sem Isten, sem ördög nem képes emberré tenni. A vérszomjasság, a fanatizmus, a gyűlölet, amit a gyaurok iránt éreznek – íme, ezek a törökök belső értékei. Amíg a törökök mohamedánok, addig ők nem lehetnek emberek...

Mi teljes szabadságot kívánunk, és ezért nem akarunk meghódolni és másnak szolgálni, sem pedig, hogy másvalaki behódoljon és szolgáljon nekünk. Nem akarjuk mi a szultánt megváltoztatni, csupán szabadok akarunk lenni. [...] Nézzétek meg Svájcot és Amerikát, és látni fogjátok, hogy az emberi boldogság nem a jogarban és a trónban testesül meg, sem pedig a koronában és a monarchiában, hanem a tiszta emberi szabadságban.”

A föderatív elképzelések nem valósultak meg, és a forradalmárok között Karavelovval egyidejűleg nagyon jelentős befolyásra tett szert Levszki, aki azonban más szemmel tekintett a törökökre és a vallásukra. „Nem úgy lesz a mi Bulgáriánkban, mint ahogy most van Törökországban – írta 1871-ben. – Minden nép tiszta és szent törvények fennhatósága alatt fog élni benne, ahogy Istentől adatott, hogy az ember éljen. A török számára is, a zsidó számára is stb. mindenki számára egyenlő jog lesz... Mi nem üldözzük a török népet, csak az uralkodóját és a törvényeit, egyszóval a török kormányzatot, amely barbár módon nemcsak minket ural, hanem magát a törököt is.”²³

A Karavelov által létrehozott BRCK robbantotta ki 1876-ban a fegyveres felkelést, amelynek köszönhetően a bolgárok megtették a döntő lépést a függetlenségük irányába. Az oszmán hatóságok által barbár módon eltiport felkelés előidézte a három birodalom, Oroszország, Németország és Ausztria–Magyarország határozott és összehangolt beavatkozását az úgynevezett keleti kérdésbe, aminek eredményeként megszületett az autonóm Bolgár Fejedelemség.

A jóslat tehát, amellyel a dualista átalakítást kezdeményező memorandum megpróbált nyomást gyakorolni a szultánra, hogy a Dunai Föderáció mintájára alakítsa át és mo-

²³ Левски, В.: *Документално наследство*. София, 1973. 23., 86.

dernizálja birodalma politikai rendszerét, különben a bolgárok elő fogják idézni a birodalom dezintegrációját a nagyhatalmak beavatkozása által, paradox módon a memoárt elutasító Karavelov fellépése hatására valósult meg.

A kitartás és következetesség ellenére, amivel a memoár szerzője kerek tíz éven át követelte a török-bolgár dualizmust, a bolgár-török dualizmus nem valósult meg. Ugyanakkor mégsem felesleges rákérdeznünk, hogy egyáltalán megvalósítható volt-e a program. A válasz kizárólag nemleges lehet.²⁴ Még ha a bolgároknak lett volna is a magyarokhoz hasonló saját 1848-as előtörténetük, amelyben veszélyes ellenfélnek (és következképpen potenciálisan értékes szövetségesnek) bizonyultak volna a birodalom számára, még ha Abdul-Aziz nem függött volna is teljes mértékben a nagyhatalmaktól, még ha a törökök katasztrofális katonai vereséget szenvedtek volna Perzsiától, kiszorulva az iszlám világból, lemondva a kalifa címről (a német egységfolyamatból kiszoruló Habsburgok analógiájára), a törökök azon megingathatatlan meggyőződése, hogy ők az uralkodó nép, valamint a Korán diszkriminatív előírásai a nem muszlim lakossággal szemben, nem engedték volna meg nekik, hogy kövessék Ferenc József példáját a dualizmus megteremtésére. Emiatt a memoárt nagy valószínűséggel, ahogy azt a tiltakozó egyházi párt is makacsul állította, úgy lehet számon tartani, mint az orosz diplomácia diverzáns manőverét, amelynek célja az volt, hogy elvonja a figyelmet az „egyházi kérdésről”, s hogy a bolgárok inkább a fegyveres harcra összpontosítsanak a szerbekkel megvalósítandó dualizmus nevében. Nem zárható ki az a lehetőség sem, hogy az emlékirat szerzője, Pandeli Kiszimov, aki ruszofil hazafi volt, a maga részéről nemcsak egyszerűen orosz megrendelést teljesített,²⁵ hanem azt a reményt is táplálta, hogy a dokumentum az orosz és a francia reformtervek metszéspontjává válhatott volna az Oszmán Birodalomban. A két nagyhatalom közül az előbbi a birodalom „szétbontását” szorgalmazta autonomiákká, az utóbbi viszont annak megerősítését óhajtotta azáltal, hogy a különböző népek egy „ottomán” nemzetben egyesülnek. De az is lehet, hogy a memoár szerzője egyszerűen csak arra gondolt, hogy egy

²⁴ Maga Kiszimov azt állította, ellentmondva egy másik állításának (lásd a 24. lábjegyzetet), hogy erre a kérdésre „igennel” kellett volna válaszolni, mert a „memoár jó benyomást keltett mindenkiben, mindamellett, hogy az akkoriban összetett körülményeknek köszönhetően [...] teljes kudarcra volt ítélve.” Кисимов, П.: *Исторически работи*, 46. Kiszimov hitt a memoár megvalósíthatóságában. Az 1876-as áprilisi felkelést annak számlájára írta, hogy elutasították a memorandumot, melyre szükség lett volna ahhoz, hogy megmentsék az Oszmán Birodalmat. Midhat pasa nagyvezírhez írt 1876. szeptember 30-i levelében Kiszimov így írt erről: „Tíz év telt el azóta, és ez alatt a rövid idő alatt a megtörtént események megmutatták, hogy a Magas Porta államférfijai mennyire nem jól tették, amikor nem értékelték alaposabban a bolgár nép eme politikai iratának szilárd alapjait. Akkor nem hallgattattott meg ez a tiszta bolgár hang, amelyet azonban az ország jelenlegi megrázkódtatása prófétai hanggá emel. Igen! Ha az oszmán állam démona kidolgozta volna ennek a csodának a megvalósulását: a dualizmust a bolgár néppel, akkor a mostani csapások, amelyek mardossák a császárságot, nem jelentkeztek volna, sem a felkelés, sem pedig a mérsárlás nem rázták volna meg az állam alapjait, és a szerb háború sem robbant volna ki.” A levelet lásd Кисимов, П.: *Исторически работи*, 123–124.

²⁵ Kiszimov néhány cselekedete az 1860-as években, jegyezte meg életrajzírója, G. Jakimov, „valószínűleg szorosan kötődött az oroszok balkáni politikájához”. Якимов, Г.: *Дуалистичните възгледи*, 98. Maga Kiszimov a későbbiekben állította: „Senki sem akarta elhinni, hogy ez a mozgalom tisztán bolgár volt, és bolgár fejek és kezek cselekedték.” Кисимов, П.: *Исторически работи*, 24.

mégannyira megvalósíthatatlan,²⁶ de hangzatos elgondolás, mint a bolgár–török dualizmus, feltétlenül fontos helyet biztosít majd számára a politikai porondon.²⁷

Bár a memoárban kinyilvánított cél²⁸ nem valósult meg, sőt, semmilyen mértékadó tényező nem köteleződött el mellette, a tervezet arra lehetőséget ad, hogy érdeklődésre számot tartó bolgár–magyar párhuzamokat fedezzünk fel.

Fordították: Miczov Jordán – Arató Györgyné (Bolgár Kulturális Intézet)

²⁶ Később Kiszimov azt írta: „Az emberek a »memoárból« tudták, hogy süket füleken [aláhúзва P.K. által] döngötnék; tudták, hogy a megcsontosodott léha elit Isztambulban és Bulgáriában nem érti a dualizmust, az emberiséget és az értelmes politikát; hogy mondták, és még mondják: [...] szablyával vettük el, és szablyával fogunk adni.” A memoárral az volt a célkitűzés, hogy meg lehessen mutatni azt, hogy a nyugati országok (amelyektől arra lehetett számítani, hogy nem fogják támogatásukban részesíteni az elképzelést), ellenségei a bolgár felszabadulásnak, amelyet tehát csak fegyveres harccal lehet elérni, és ehhez segítséget kizárólag Oroszországtól lehetett várni. Uo. 41.

²⁷ Emlékirataiban Kiszimov úgy határozta meg a memoárt, mint „az újkori bolgár történelem örökérvényű [aláhúзва P.K. által] emlékműve.” Uo. 46.

²⁸ Kiszimov a memoárt a TBCK „létezésének legnagyobb hatású villámcsapásaként” emlegette, s a későbbiekben így értékelte át annak eredményességét: „A Memoár [...] hatalmas szenzációt okozott, és mindenkit arra késztetett, hogy elkezdjenek beszélni az elfelejtett bolgárokról.” Uo. 22., 31.

